

PÓK ATTILA

Bűnbakkeresés a huszadik századi Magyarországon

A 19–20. századi közép- és kelet-európai politikai gondolkodás történetével foglalkozó kutató gyakran találkozik egy elsősorban a súlyos válságkorszakok idején teret kapó problémafelvetéssel. Legyen dolgunk liberálisokkal vagy konzervatívokkal, szélsőjobb- vagy szélsőbaloldali politikai irányzatok képviselőivel, kormányzati vagy ellenzéki pozícióban lévő személyiségekkel, a német- és oroszok közötti régió bármelyik nemzetével – a mindenkori balsikerek, kudarcok értelmezésének, magyarázatának gyakori, meghatározó eleme a bűnbakkeresés. A bűnbak számos formát ölthet: lehet egyén és csoport, politikai és/vagy társadalmi intézmény, eszme, gondolat vagy ideológia. Kijelölésének formája lehet terjedelmes, tudományos eszközrendszerrel alkalmazó analízis vagy odavetett, csak néhány ecsetvonással felvázolt esszéstílusú érvelés, esetleg kiélezett vitában odavetett megjegyzés, társadalmi hatása független a kidolgozottság formájától és szintjétől. A bűnbakkeresés persze korántsem a közép- és kelet-európai politikai gondolkodás és gyakorlat privilégiuma és azt sem állíthatjuk, hogy ez a problémakör lenne a legfontosabb elem régióink politikusainak, ideológusainak és politikai elemzőinek gondolkodásában. Ha azonban bevezető hipotézisként elfogadjuk a feltételezést, hogy a bűnbakkeresés elsősorban válsághelyzetek és kudarcok eredménye, talán nem alaptalan összefüggést keresni a közép-kelet-európai térség 20. századi súlyos megpróbáltatásai és politikai gondolkodásának a bűnbakkeresést előtérbe állító jellege között.¹

A témaválasztás aktualitása

Régióink legutóbbi nagy megrázkódtatása, 1989–1990 kinek eufórikus, kinek megrázó élménye után a társadalomtudományok egyszerre szembesültek a szovjet rendszer összeomlásának okai és a rendszerváltás utáni gazdasági, társadal-

---

¹ Erről részletesebben ld. Bűnbakok és összeesküvők c. tanulmányomat. In: Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára. Szerk. Karsai László–Molnár Judit. Bp. 2002. 547–563.

mi, kulturális problémák gyökerei iránti felfokozott társadalmi érdeklődéssel.² A szaktudományok lassan formálódó válaszaiban azonban csak szűk kört érnek el, a mindennapi közgondolkodás, a társadalom pedig mielőbbi, világos, egyértelmű válaszokat vár. Egy ilyen légkörben könnyen új erőre kap egy régi gondolkodási mechanizmus, a mitikus elemeket nem nélkülöző bűnbakkeresés és ehhez gyakran szorosan kapcsolódva az összeesküvés-elméletekben való hit terjedése. E bűnbakkeresés napi élménye irányította figyelmemet a jelenség története felé.³

Az így inspirált kutatás egy szeletébe ad betekintést ez a tanulmány, amely egy gyakorlati és elvi jelentőségű adalékkal a 20. századi magyar történelem egyik alapkérdéséhez kíván hozzászólni. Mindennapi közgondolkodásunkban ugyanis fontos szerepet játszanak olyan sztereotípiák, amelyekben kulcsmozzanatot a különböző jellegű félelmek⁴ által kiváltott misztikus bűnbakkeresés. Ha sok napi politikai indíttatású történeti vitánk egy a németországi *Historikerstreit*hez⁵ hasonlítható, a magyar társadalmat átható, tisztázó igényű eszmecserebe torkollik, akkor ennek egyik legfontosabb témája a trianoni trauma és a magyar holokauszt közötti viszony a közgondolkodásban számos ilyen sztereotípiával terhelt⁶ kérdése lehetne. Másként fogalmazva: jól vetjük-e fel a kérdést, amikor azt vizsgáljuk, hogy miként torkollott a holokausztba a több mint 120 évvel ezelőtt, a tiszzaeszlári per nyomán erőre kapott antiszemitizmus, vagy pedig a magyar soa eszme- és politikatörténeti gyökerei inkább a magyar társadalom Trianon utáni válságához vezethetők vissza? Az utóbbi nézet felé hajló válaszhoz fel kell villantani néhány, a jelenhez is kapcsolódó bűnbakkeresési esetet. Azt szeretném így bizonyítani, hogy 1944 őszének a modern magyar történelem

2 A légkör jellegére ld. *Dr. Gerevich József*: A változás változása, avagy a problémamegoldás problémái. Előszó a magyar kiadáshoz. In: *Paul Watzlawick–John H. Weakland–Richard Fisch*: Változás. A problémák keletkezésének és megoldásának elvei. Bp. 1990. 9–16.

3 A rendszerváltás utáni évek gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális problémáinak áttekintésére: *Kormány a mérlegen*. Szerk. Gombár Csaba–Hankiss Elemér–Lengyel László–Várnai György. Bp. 1994. A kiinduló helyzet tényszerű összefoglalása: *Társadalmi riport*. Szerk. Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György. Bp. 1990.

4 Vö. *Jean Delumeau*: Sin and Fear: the Emergence of a Western Guilt Culture. New York, 1990. Eredetileg: *Uő*: La péché et la peur. La culpabilisation en Occident (XIIIe–XVIIIe siècles). Paris, 1983.

5 A németországi viták, a „Vergangenheitsbewältigung” problémakörének legfrissebb áttekintése: *Peter Reichel*: *Vergangenheitsbewältigung in Deutschland. Die Auseinandersetzung mit der NS-Diktatur von 1945 bis heute*. München, 2001. (Serie Piper 816.) Az 1980-as évek közepi vitahullámról ld. „Historikerstreit”. Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung. München–Zürich, 1987., különösen: *Christian Meier*: Verurteilen und Verstehen. An einem Wendepunkt deutscher Geschichtserinnerung.; Eröffnungsrede zur 36. Versammlung deutscher Historiker in Trier, 8. Oktober 1986.; Kein Schlußwort. Zum Streit über die NS-Vergangenheit. In: i. m. 48–61., 204–214., 264–274.; *Jürgen Kocka*: Hitler sollte nicht durch Stalin und Pol Pot verdrängt werden. Über Versuche deutscher Historiker, die Ungeheuerlichkeit von NS-Verbrechen zu relativieren. In: i. m. 132–142.

6 Ld. Vásárhelyi Mária széles körű felmérésekre alapozott kutatásait, legújabban (2003) Csalóka emlékezet c. kéziratát.

legnagyobb tragédiájába torkolló gyűlölethulláma igen sok hasonlóságot mutat a 20. századi magyar történelem más gyűlölet-történeti⁷ gócpontjaival. Arról szeretnék tehát szólni, hogy a gyűlölet-történetbe ágyazott bűnbakkeresés szociálpszichológiai kutatása során felgyűlt tapasztalatok hogyan segíthetik a történetészt a magyar történelem e kulcskérdésével kapcsolatos állásfoglalásában.

Irodalom és források

A fogalom eredeti, bibliai értelmében szimbolikus tettről van szó: a köztudottan ártatlan állatra tudatosan ruházzák át a közösség bűnét és így megszabadítják bűneik nyomasztó terhétől a valóban vétkesekét. A *Biblia* a következőképpen foglalja össze a történetet Mózes harmadik könyvében: „És mondá az Úr Mózesnek: Szólj a te atyádfiának, Áronnak [...] Izrael fiainak gyülekezetétől [...] vegyen át két kecskebakot bűnért való áldozatul, és egy kost egészen égőáldozatul.

És áldozza meg Áron a bűnért való áldozati tulkot, amely az övé, és végezen engesztelést magáért és háza népéért.

Azután vegye elő a két kecskebakot. És állassa azokat az Úr elé a gyülekezet sátorának nyílásához.

És vessen sorsot Áron a két bakra, egyik sorsot az Úrért, a másik sorsot Azázelért. [...]

És áldozza meg Áron azt a bakot, amelyre az Úrért való sors esett és készítse el azt bűnért való áldozatul.

Azt a bakot pedig, amelyre az Azázelért való sors esett, állassa elevenen az Úr elé, hogy engesztelés legyen általa és hogy elküldje azt Azázelnek a pusztába [...]

És ölje meg a bűnért való áldozati bakot [...]

Így szerezzen engesztelést a szent helynek Izrael fiainak tisztátalanságai és vétkei miatt [...]

Miután pedig elvégzi a szent helyért, a gyülekezet sátoráért és az oltárért való engesztelést: hozza elő az élő bakot.

És tegye Áron mind a két kezét az élő baknak fejére, és vallja meg felette Izrael fiainak minden hamisságát és minden vétkét, mindenféle bűneit: és rakja azokat a baknak fejére, azután küldje el az arra való emberrel a pusztába.

Hogy vigye el magán a bak minden ő hamisságukat kietlen földre, és hogy bocsássa el a bakot a pusztában.”⁸

7 A politikai gyűlölet természetéről, társadalmi hatásáról, kutatásának módszertani kérdéseiről ld. *Peter Gay: The Bourgeois Experience: Victoria to Freud. III. The Cultivation of Hatred.* New York–London, 1993.; *Csepeli György: Előítélet és antiszemitizmus.* Bp. 1998. (Jószöveg hiánypótló) 7–12.; a közép-kelet-európai jellegzetességekről: *Václav Havel: A gyűlölet természetrajza.* Regio 2(1991) 1. sz. 3–12.

8 3Móz 16,2, 5–10, 15–16, 20–22.

Témánk szempontjából a bibliai történetnek három igen fontos tanulsága van:

1. a bűnbak eredendően ártatlan, kiválasztása céltudatos döntés eredménye,
2. a bűnbakkeresés előfeltétele a bűntudat, a nyilvános, az egész közösséget megmozgató aktus célja a bűn tudatos átruházása, egyértelműen szimbolikus tetről van szó,
3. ez a bűntudat a „törvény” megszegésének következménye.

A „törvény” ellen persze sokfajta módon lehet véteni: véletlenül, a körülmények szorításában vagy tudatosan, sőt akár valamely más, ellentétes „törvény” elfogadásával. A törvénszegés módjának és mértékének függvényében alakul ki kisebb vagy nagyobb bűntudat, lelkiismeretfurdalás. A lelkiismeretfurdalás az egyik legborzasztóbb lelki gyötrelme, ezért a „bűnös” természetesen szabadulni akar tőle. Ennek talán legkézenfekvőbb módja a bűn átruházása az e célra kijelölt bűnbakra. Az aktus, különösen, ha formális szertartásban realizálódik, általában megkönnyebbülést, a feszültségek oldódását hozza magával, azonban van egy súlyos hátulütője is. A „bűn” ugyanis így konkrét formát ölt és a bűnbak akkor is bűnbak marad, ha a „bűn” már nem is létezik, vagy elvesztette relevanciáját. E jelenség azonban már igen messzire, a modern szociálpszichológia irányába mutat és ez a modern bűnbakkeresés szinte csak nevében emlékeztet az ószövetségi „őstípusra”. Áron és környezete ugyanis tudta és hirdette: az átruházott bűnökkel terhelt bűnbak nem bűnös, hanem világosan kijelölt társadalmi funkciót lát el. A „BŰN” ugyanis mind az egyéni, mind a közösségi élet megkerülhetetlen része – akárcsak a vezeklés és az azt követő megtisztulás is. A társadalmi élet egyensúlyának megőrzése érdekében célszerű e folyamatokat átlátható és ellenőrizhető, befolyásolható keretek között tartani. Az ószövetségi bűnbak tehát nélkülözhetetlen, modern kifejezéssel élve, szociál- és mentálhigiénés funkciót lát el, ezért nem is szabad helyben megölni, hanem a pusztaságba kell kergetni, hogy mielőtt a vadállatok áldozata lesz, minél távolabbra vigye a ráruházott súlyos terheket. E funkciója nem tévesztendő össze a rituálisan megölt kos és bak áldozatával, amely az Úr kiengesztelését és nem a bűnös egyén vagy csoport megkönnyebbülését szolgálja.

A modern társadalmakban zajló bűnbakkeresés már abból indul ki, hogy a megtalált bűnbak valóban bűnös és a bűnbak kijelölése, megbüntetése jogos. A „modern” bűnbak is igen fontos funkciókat lát el a kisebb és nagyobb közösségek életében.

Az előítéletes gondolkodás formáit, amelynek a bűnbakkeresés egyik lelegtisztultabb példája, a modern szociálpszichológia különös érdeklődéssel vizsgálja. Allport, Heider, Lewin és mások eredményeit összefoglalva, azokat saját kutatásai alapján kiegészítve és értékelve, a magyar nyelvű szakirodalomban Pataki Ferenc foglalkozott a kérdéskörrel. 1993-ban publikált nagyívű tanulmánya⁹ a bibliai ősforrástól napjainkig tekinti át a bűnbakképződés folyamatát. A munká-

⁹ Pataki Ferenc: Bűnbakképzési folyamatok a társadalomban. In: *Uő: Rendszerváltás után: társadalmi lélektani terepszemle*. Bp. 1993. 83–126.

jának lezárása utáni irodalomból különösen jól tudtam hasznosítani Tom Douglas és Frederic Cople Jaher könyveit,¹⁰ valamint legújabban egy Enyedi Zsolt és Erős Ferenc szerkesztette tanulmánykötetet,¹¹ amely nem kevesebbre vállalkozott (igen eredményesen), mint egy klasszikus alapmunka (T. W. Adorno–E. Frenkel Brunswik–D. J. Levinson–R. N. Sandford: *The Authoritarian Personality*. New York, 1950.) téziseinek alkalmazására, újragondolására empirikus kutatások alapján a posztkommunista Közép- és Kelet-Európában.

Történelmi, filozófiai, teológiai, szociálpszichológiai és etnográfiai megközelítések és módszerek sajátos keverékével tárgyalja a témát René Girard 1982-ben megjelent *A bűnbak* című könyvében,¹² amelyet talán leggyakrabban forgattam dolgozatom fogalmi kereteinek kialakítása során. Girard igen sokat segít a bűnbakokra vonatkozó források értelmezésében. Középkori zsidó- és boszorkányüldözési példákön mutatja be, hogy a lelehetetlenebbnek tűnő vádak érzékeltetik legtípikusabban a bűnbakkeresők gondolkodásmódját. E vádak a társadalom félelmét kiváltó, érthetetlen okú csapásokat a bűnbakra hárítják és így próbálják oldani a rettenetesnek betudható társadalmi feszültséget. A bűnbakok középkori és kora újkori üldözői büszkén vállalják a felelősséget tetteikért, hiszen meggyőződésük szerint ők nem is bűnösök, a társadalom érdekében cselekszenek és a kiválasztott bűnbak nemegyszer – saját feltételezett fontosságának tudatára ébredve – készségesen vállalja is szerepét. A bűnbakkeresők sajátosságain kívül Girard foglalkozik a bűnbakkeresésre különösen alkalmas szituációk jellemzőivel is. Ilyenek a soktényezőjű válsághelyzetek, amikor egy-egy természeti csapás politikai konfliktusokkal, háborúkkal, járványokkal, gazdasági összeomlással párosul s gyorsan értelmezhető válaszokra van szükség. A cselekedni akaró tömeg azt reméli, hogy a bűnbak eltávolításával megoldódik a válság, a bűnbakok világos és gyors kijelölése ezt az igényt elégíti ki. Erre a célra pedig természetesen sokkal alkalmasabbak a bűnbakkeresők által előszeretettel alkalmazott durva általánosítások, mint a finom elemzések. Tanulságos módon jellemzi végül Girard az „ideális” bűnbakokat. Erre a szerepre leginkább a különböző okokból kisebbségi helyzetbe szorultaknak van a legnagyobb esélyük, hiszen a legtöbb társadalomban a domináns normáktól való bármilyen irányú eltérés eleve agressziót vált ki, diszkriminációhoz vezet. Az áldozatok azonban nemcsak a testileg és lelkileg deformáltak, elesettek közül, a társadalom leggyengébb, legalsóbb rétegeiből kerülnek ki, hanem – mint azt például a francia forradalom arisztokrata áldozatainak példája mutatja – az átlagtól erejükkel, gazdagságukkal, hatalmukkal eltérők köréből is. Girard fontos tétele, hogy az

---

10 Tom Douglas: *Scapegoats. Transferring Blame*. London–New York, 1995.; Frederic Cople Jaher: *A Scapegoat in the New Wilderness: the Origins and Rise of Anti-Semitism in America*. Cambridge, Mass., 1994.

11 *Authoritarianism and Prejudice. Central European perspectives*. Eds. Zsolt Enyedi–Ferenc Erős. Bp. 1999. A könyvről részletesen ld. recenziómat: *Central European authoritarianism: a balance sheet. Patterns of Prejudice* 35(2001) 3. sz. 93–96.

12 René Girard: *The Scapegoat*. Washington, 1989.

ezekre a tényezőkre épülő kollektív erőszak jelen van a legtöbb kulturális közegben és nem egyik vagy másik civilizációs kör egyedi jellemzője. Igen érdekes, a történész számára megszívlelendő megfigyelése, hogy a kisebbségekkel szembeni ellenérzés, gyűlölet forrása nem pusztán a kisebbség különbözősége. Sokkal inkább arról van szó szerinte, hogy az agressziót számos esetben a kisebbség alkalmazkodási óhaja, a többség és a kisebbség közötti különbség megszüntetésének vágya váltja ki. Széles körű kutatási és mindennapi tapasztalat például az, hogy az antiszemita agitáció gyakrabban választja célpontjául az asszimilációt sugallata szerint csak tettető zsidókat, mint az identitásukat nyíltan és határozottan vállaló felekezettársaikat.

Elméleti-módszertani forrásaim számbavétele során hosszabban kell utalnom egy olyan műre, amelynek kérdésfeltevése és érvelésmódja példamutató volt számomra. A rendkívül nagy hatású, sajnos korán meghalt liberális gondolkodású amerikai történész, Richard Hofstadter 1963-ban tartott előadása, *A paranoid stílus az amerikai politikában* igen gyakran hivatkozott, idézett mű¹³ az Egyesült Államokban. A hidegháborús politikai légkörben fogant esszé a McCarthysta kommunistaellenes, boszorkányüldözéses hangvételű politikai retorika intellektuális gyökereit és összetevőit vizsgálja. A politika szimbolikus elemei érdeklik a szerzőt, hangsúlyozza, hogy a paranoiás üldözöttségi érzés diktálta szélsőséges, összeesküvés-kereső gondolkodásmód és politikai gyakorlat a baloldaltól sem idegen. Sőt, Milton Rokeach elemzéseire¹⁴ hivatkozva Hofstadter arról is ír, hogy a paranoid stílusú előadásmód pozitív tartalmat is tartalmazhat. Magyarul: jó ügyet is lehet rosszul képviselni. Közép-kelet-európai vizsgáldásokban is igen jól alkalmazhatóak Hofstadter amerikai forrásokra alapozott megfigyelései. A politikai értelemben vett paranoia – mutat rá például – abban különbözik a megfelelő pszichiátriai fogalomtól, hogy nem az egyén, hanem a nemzet üldözéséről beszél. Az összeesküvőket a hatalom legfőbb pozícióiban keresi, tökéletes, minden részletre kiterjedő, egyértelmű magyarázatot akar adni a bonyolult jelenségek, súlyos válságok okait firtató kérdésekre. Sajátos paradoxon, hogy a paranoid stílusú politikus ellenségének utánzására törekszik, minden részletében meg akarja ismerni vetélytársa munkásságát, egész világát, mindent megtesz annak érdekében, hogy saját szakterületén múlja felül. A paranoid politikusok további – régiókban igencsak ismert – jellemvonása, hogy a mindenkori renegátokat, a különböző ideológiák, szervezetek, irányzatok kiábrándult tagjait tartják az egykori elvbarátaik ellen irányuló szervezkedések fő irányítóinak. A renegátok ezen túlmenő „kollektív mentálhigiénés” szerepet is játszanak az összeesküvés-elméletek¹⁵ híveinek gondolkodásában. Azt jelképezik ugyanis, hogy lehetséges a megtérés, megbánás és így a „gonosz” meggyengítése.

13 *Richard Hofstadter: The Paranoid Style in American Politics and Other Essays.* Chicago, 1979. 3–41.

14 *Milton Rokeach: The Open and Closed Mind.* New York, 1960.

15 A témakörrel ld. Lakatos László munkáit, továbbá *Brian L. Keeley: Of Conspiracy Theories.* *The Journal of Philosophy* 96(1999) 109–126. Magyarul: *Uő: A konspirációs elméletekről.* *Holmi* 12(2000) 1371–1386.

Kérdéseimet és válaszaimat igen ösztönző módon befolyásolta végül a mítosz kutatásnak az az irányzata, amelyet a posztkommunista közép- és kelet-európai politikai gondolkodást kutató Katherine Verdery és Vladimir Tismaneanu munkái képviselnek, korábbi időszakok kutatásában pedig Frank Tibor és Miskolczy Ambrus alkalmazott.

A történész kollégák munkái közül leginkább Hajdu Tibor (ő szentelt tudomásom szerint egyedül tanulmányt az őszirózsás forradalom kapcsán a „nemzeti bűnbakkeresés” témájának¹⁶), Karsai László, Pelle János, Ungváry Krisztián a hagyományos és náci antiszemitizmus közötti kapcsolatokat vizsgáló írásait, valamint Berend T. Iván, Glatz Ferenc, Ormos Mária, Ránki György, Romsics Ignác, Sipos Péter a 20. századi magyar történelem kulcskérdéseit mozgáster és kényszerpálya keretei között elemző munkáit tudtam legjobban hasznosítani.

A forrásoknak hat típusa különíthető el: hivatásos politikusok megnyilvánulásai, társadalomtudományi vagy magukat annak minősítő munkák, írók, művészek munkássága, tankönyvek, sajtó, média, végül pedig a legnehezebben megfogható szint, a közvélemény – közgondolkodás, amiről cenzori jelentések, hangulatjelentések és a legszélesebb körben elterjedt pop-kulturális termékek révén juthatunk információhoz.

A genocídiumok történetével foglalkozó irodalom sem mellőzhető természetesen a bűnbakok keletkezésének és „társadalmi hasznosításának” tanulmányozása során. Közép- és Kelet-Európában pedig a holokauszt volt az emberiség és emberiség ellen elkövetett legnagyobb bűn, ezért munkám épít az itteni antiszemitizmus és holokauszt történetével foglalkozó újabb irodalomra is.¹⁷

Okkeresés és büntudat, szociálpszichológiai megközelítések

A szociálpszichológia gazdag eszköztárából három fogalom volt a legnagyobb segítségemre a jelenség történeti értelmezésére tett kísérlet során. Az első az *enforced attribution*, amit kényszerű okkeresésnek fordíthatunk. Ez a fogalom tulajdonképpen igen egyszerű jelenséget ír le, amely elsősorban (de korántsem kizárólagosan) autoriter, totalitárius rezsimek uralta társadalmakban figyelhető meg, de sokáig jelen van e rezsimek összeomlása után is. Nehéz krízishelyzeteket átélő társadalmak számára ugyanis a túlélést, az újrakezdést segítheti a válság okainak gyors, egyértelmű, világos kijelölése s ez jó táptalaj lehet a bűnbak-

16 *Hajdu Tibor*: Történeti realizmus és nemzeti bűnbakkeresés: az őszirózsás forradalom példája. In: Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára. Szerk. Fischer Ferenc–Majoros István–Vonyó József. Pécs, 2000. 213–224.

17 Legújabb összefoglaló áttekintés gazdag jegyzetanyaggal: *Benjamin A. Valentino*: Final Solutions. Mass Killing and Genocide in the Twentieth Century. Ithaca–London, 2004. (Cornell Studies in Security Affairs) és *Genozide und staatliche Gewaltverbrechen im 20. Jahrhundert*. Hrsg. Verena Radkau–Eduard Fuchs–Thomas Lutz. Wien, 2004. Legújabb magyar nyelvű áttekintés: *Krausz Tamás*: Antiszemitizmus–holokauszt–államszocializmus. Bp. 2004.

kereséshez. Ha már ugyanis évtizedeket nem lehet kitörölni a társadalmak történetéből, határozott igényként jelentkezik a „bűnösök” mielőbbi, egyértelmű megnevezése. Ilyen esetekben érvényesül a kényszerű okkeresés, kielégíteni akarván az egyéni és kollektív élettervek kudarcaira egyértelmű, monokauzális magyarázatot kereső tömegigényt.

Hasonlóan fontos szerepet játszik régióknak jelenkori bűnbakkeresési folyamataiban a felemelkedő új politikai elitek öndefiníciójának igénye. A tennivalók özönét technicista, pragmatikus módon leíró, a részletekben, az élet realitásainak útvesztőjében elmerülő politikai program aligha számíthat a választópolgárok millióinak mandátumokat érlelő szimpátiájára. Sokkal hatékonyabb, célravezetőbb az elhatárolódás, a negatív program és e negatívumok optimális megtestesítője lehet egy jó stratégiai és taktikai érzékkel kiválasztott bűnbak.

Ez a jelenség vezet át a kényszerű okkeresést követő második szociálpszichológiai jelenséghez, a bűnbakok közösségi kohéziót teremtő és kisebb-nagyobb társadalmi csoportokat mobilizáló funkciójához. Ez – a szociálpszichológusok tapasztalata szerint – leginkább a preautoriter társadalmakra jellemző. Éles ellentétben az ószövetségi értelmezéssel, ahol a bűnbakok iránt nem gyűlöletet, hanem inkább hálát és némi sajnálatot éreznek (hiszen nélkülözhetetlen társadalmi funkciót lát el), egy feszültségekkel küszködő, káoszba, anarchiába hajló társadalomban a bűnbak jól szolgálhatja az autoriter átmenetet sürgető politikai mozgalmak tömegbázisának szélesítését. Eric Erikson igen találóan „*pseudospeciation*”-nek nevezi azt a folyamatot, melynek során a bűnbakokat más, mégpedig alsóbbrendű fajhoz tartozónak minősítik, amellyel ennek megfelelően kell bánni. Nem érvényesek rá a „mi fajunkat” védő tilalmak és így a formálódó tömegmozgalom kohézióját nagymértékben erősítheti a vele szemben elkövetett agresszió, hiszen közhelynek minősülő szociálpszichológiai tapasztalat, hogy a gyűlölet számos esetben jobban erősíti a csoport összetartozását, mint a szeretet.

A témánkhoz kapcsolódó harmadik (és legtöbb figyelmet követelő) szociálpszichológiai jelenség az *előítélet*, amelynek kutatása során az utóbbi években igen sok, a történész számára is jól hasznosítható eredmény született. Ezek számbavétele során ha nem is az Ószövetséghez, de legalábbis Kant a priori fogalmához tanácsos visszanyúlnunk. Ez azért látszik lényegesnek, mert a szociálpszichológia vonatkozó klasszikus művét, Allport munkáját¹⁸ alapul véve a téma kutatói általában abból indultak ki, hogy az előítélet patológikus tudati jelenség. A szocializációs folyamat során formálódik, tudatlanságban, félreértésekben gyökeredzik és legtöbbször egyes etnikumok, nemzetiségek ellen irányuló gyűlöletet, irracionális és immoralis ellenérzést jelent. Egyes újabb vizsgálódások azonban arra a következtetésre jutottak, hogy az előítéletes gondolkodás az emberi psziché természetes adottsága. Mills és Polanowski ezt kifejtő értelmezésében¹⁹ például az előítélet tárgya elhatározás kérdése, de valakivel, valamivel

18 Willard G. Allport: *The Nature of Prejudice*. Reading, Mass., 1949.

19 Jon Mills–Janusz A. Polanowski: *Ontology of Prejudice*. Amsterdam, 1997. (Value Inquiry Book Series 58.)

szemben mindenkinek vannak előítéletei, ugyanúgy ahogy – ennek logikus ellentételezéseként – mindenkinek vannak preferenciái. Ez egybevág a kantai a priori fogalmával, amely szerint a valóság sohasem létező tiszta formájában jut el tudatunkba, hanem érzékszerveink, tudatunk szükségszerűen torzító szűrőjén át. Ilyen értelemben a megismerő gondolkodás eleve előítéleteken alapszik és ide épül be a bűnbakkeresés is. A fiatal szerzőpár érvelésének másik hivatkozási alapja Freud személyiségelmélete, amely szerint a lelki élet dinamizmusát a lélek három fő alkotóeleme, az ösztön-én (*id*), az én (*ego*) és a felettes-én (*super-ego*) közötti folyamatos interakció adja. David Peck és David Whitlow idézi D. Bannister szellemes megfogalmazását: „Az ember [...] sötét pince, amelyben egy jól nevelt vénkisasszony [super-ego] és egy szexőrült majom [id] vívja véget nem érő, halálos küzdelmét egy meglehetősen idegesnek látszó banktisztviselő [ego] játékevetése mellett.”²⁰ Ebben a folyamatos interakcióban kaphat fontos szerepet a bűnbakkeresés, amellyel ez a bonyolult folyamat rövidre zárható: az idből feltörő, a super-ego nyomása alatt az egoba interializálódott bűn ugyanis azonnal exteriorizálódhat. Magyarán szólva: az egyén (vagy csoport) szembesül bűnével, tudatosítja azt, de azonnal át is ruházza.

Gyűlölet és agresszió a modern kori Európában

A hosszú 19. és a rövid 20. század európai története leírható (ahogyan ezt legátfogóbban Peter Gay tette²¹) az egyéni és csoportos agressziók felszínre töréseinek és visszaszorítási kísérleteinek sorozataként is. Igen sok kortárs, számos, kora viszonyait tudatosan elemző és megfigyelő nyugat-európai intellektus mindkét évszázadban és az eddig nyúlfarknyi 21. században is nemcsak, hogy tudatában volt ennek, hanem az emberi társadalom természetes állapotának tartotta. Darwin és Spencer – gyakrabban félreértett, mint megértett – teóriái filozófiai és természettudományos súlyt adtak ezeknek a nézeteknek. A témakörrel foglalkozó számos szerző közül idézhetnénk Gay nyomán a 19. század elejéről a német drámaíró, Georg Büchnert, aki az emberben rejlő gonoszság, bűnös hajlamok eredetét keresi, a század végéről az amerikai pszichológus William Jamest, aki szerint minden ember eredendő ösztöneit követve harcol a másik ellen és a gyűlölet és szeretet összefonódottságára mutat rá, vagy a német szociológust, Georg Simmelt, aki szintén eredendő ösztönnek tekinti a gyűlölet sarkallta harci vágyat. Az agresszió eredetét kutató pszichológusok, etológusok számára a fő kérdés az, hogy mennyire biológiailag determinált és mennyire a társadalmi környezet hatásának tudható be az egyéni és csoportos agresszió. Konrad Lorenz nagy hatású etológiai analízise²² arra a következtetésre jut, hogy az emberi alaptermészet eredendő része az agresszív ösztön. Freud és követői-

²⁰ David Peck–David Whitlow: Személyiségelméletek. Bp. 1983. 43.

²¹ P. Gay: i. m.

²² Konrad Lorenz: A civilizált emberiség nyolc halálos bűne. Bp. 2001.

nek egy része is sokat küszködött a veleszületett ösztön és a környezeti hatások arányaival az agresszió felkeltésében. A freudi gondolatrendszerben a libidóra való törekvés és a destruktív vágy konfliktusában, egyensúlykeresésében vagy más megfogalmazásban Eros és Thanatos küzdelmében mutatkozik a probléma.²³

Az agresszió számtalan formában és az alig érzékelhető erősségűtől a szélsőséges romboló hatásig sokfajta intenzitással jelentkezik. Itt, a sokféleség hasonló gyökereinek feltárásánál vállalhat szerepet, rendkívüli óvatossággal, a diszciplínája aknákkal teli határmezsgyéin átlépni próbáló történész. Azt keresi, hogy a háborúk és népi támadások során tomboló agresszió milyen apró, gyakran szinte semmilyen figyelemre nem méltatott bűvópatakokból táplálkozik? Számára nem a biológiai, fejlődéstani alapok a fontosak, hanem a felszínre törés és visszaszorítás konkrét körülményeinek tanulmányozása. Ahhoz a pszichológusi nézethez vonzódik, amely szerint az agresszív ösztön reaktív formában, tényleges vagy vélt félelmek miatti frusztráció nyomán jön a felszínre, gyakran identitásformáló szereppel. Ez az identitás lehet társadalmi nem specifikus, osztály vagy csoport specifikus, generációs vagy etnikai-nemzeti meghatározottságú. A párbajozó férfi, a hazafias pátosszal és/vagy demagógiával érvelő politikus, a tollát vitriolba mártó újságíró, a mások gyengeségeit kigúnyoló karikaturista, a harcos szüfrazsett, a radikális szakszervezeti aktivista, a csapatát és annak sztárjait istenítő, az ellenfelet a pokolba kívánó szurkoló agresszivitása egy tőről fakad: egy adott szituációra reagálva sokfajta lojalitásuk, kötődéseik halmazából egy elemet kiragadva, azt minden mást elhomályosítva képviselik. Ez az agresszivitás azonban egyáltalán nem szükségszerűen általánosan destruktív, könnyen lehet, hogy hosszabb távon az adott mikro- vagy makrotársadalom destabilizálása helyett annak konszolidálását, át- vagy újraépítését szolgálja. Harcos szüfrazsették és feministák nélkül aligha valósult volna meg a női emancipáció, radikális szakszervezeti aktivisták és demagóg szocialista politikusok és forradalmárok nélkül aligha formálódtak volna ki a modern szociálpolitika (napjainkban lehangoló) intézményei. A konstruktív és destruktív elemek persze (és ezek felfejtésében van nehéz, de rendkívül érdekes szerepe a történésznek) alig szétválaszthatóan keverednek az agressziót gyakorló személyt vagy csoportot motiváló tényezők között. A szélsőséges destruktivitás művészi vagy tudományos teljesítménybe is szublimálódhat. Akárcsak a szeretet és leginkább a szerelem, a gyűlölet hajtotta agresszió is egyszerre nyithat meg a mennyország legfényesebb vidékeire és a pokol legfertelmesebb mélységeibe vezető utakat. Jól tudjuk ezt irodalmi-művészeti élményeinkből (gondoljunk Ady felülmúlhatatlan *Héjanász az avaron* című versére), társadalmi, családi vulgáropszichológiai tapasztalatainkból (se vele, se nélküle), de ritkábban alkalmazzuk történelemlről, politikáról gondolkodva.

Pedig a józan történelmi elemzéshez nem árt, ha figyelünk arra a művészek és pszichológusok által oly sokszor megfogalmazott megfigyelésre: a tiszta ag-

²³ Peter Gay: Freud for Historians. New York, 1985.

resszió legalább olyan ritka mint a tiszta szeretet. Szépen fogalmazta meg ezt például Heine, amikor édes kegyetlenségről, kegyetlen gyengédségről vagy a kéjes bosszúról ír.²⁴ Ide kapcsolódik különféle egyházakhoz tartozó, számos vallásos ember nagy kérdése is: miért tűrik a szerető, jószágos istenek és prófétáik az emberek szenvedéseit?

Gyűlölet és bűnbakkeresés Magyarországon

Látszólag igen távol kerültünk a 20–21. századi Magyarországtól és a történések szokásos vadászterületétől, itt az ideje, hogy a konkrétabb elemzés, a fő tézis felé forduljunk.

Hogyan tudja tehát hasznosítani ezeket a gondolatokat a magyar holokauszt gyökereit kereső történész? Hatalmas irodalom áll rendelkezésére, amely a magyar zsidóság sikeres asszimilációját mutatja be, az antiszemitizmus különböző eszme- és politikatörténeti jelentkezései ellenére a 19. század a befogadás évszázada az Osztrák–Magyar Monarchia magyar felében. Karsai László sarkító, de szolid tényekre alapozott megfogalmazása szerint „relatívén még a magyar zsidóknak volt talán a legjobb dolguk a világon” s nemcsak akkor, ha helyzetüket teljes jogfosztottságban élő oroszországi hitsorsosaikéhoz hasonlítjuk, hanem „amikor az Amerikai Egyesült Államokban zsidó egy jobb egyetemen nem lehetett sem tanár, sem diák, nem lehetett tábornok, diplomata stb., amikor zsidó nem vehetett »jobb« keresztény környéken lakást, nem nyaralhatott együtt nem zsidókkal [...] ugyanebben az időben Magyarországon ilyesfajta társadalmi diszkrimináció már évtizedek óta nem létezett.”²⁵ Egyetértenek a témakör kutatói abban, hogy a Monarchia nemzetek fölötti állameszméje, liberális intézményrendszere elősegítette a zsidóság modernizációját. Miért irányult akkor a Magyarország számára katasztrofális következményekkel járó háborúvesztés után oly sok gyűlölet erre a zsidóságra?

A nemzeti tragédia oly jól ismert dimenziói minden lehetséges pesszimista elképzelést felülmúltak. Úgy látszott, hogy ilyen nagyságrendű fordulatot csak valamilyen rendkívüli, racionálisan aligha felfogható erő okozhatott, netán valamely súlyos bűn elkövetésének következménye. Jörn Rüsen általában a gyász történeti szerepét vizsgáló művei mellett egy fiatal amerikai kutató, Jeffrey S. Murer hívta fel a figyelmet arra, hogy a Trianon-szindróma lényeges eleme a pszichológusok által „gyászmunkának” nevezett társadalomlélektani mozzanat elmaradása az első világháború utáni Magyarországon.²⁶

Jól tudjuk, hogy a gyászolás, a temetés rituáléja a megnyugvást, a megbékélést, a visszafordíthatatlanba való beletörődést szolgálja, így ad erőt a tragédia

24 Vö. P. Gay: *The Cultivation* i. m.

25 Karsai László: *Holokauszt*. Bp. 2001. 215.

26 Jeffrey S. Murer: *Pursuing the Familiar Foreigner: the Resurgence of Anti-semitism and Nationalism in Hungary since 1989*. Ph.D. Thesis. University of Illinois, Chicago, 1999. (kézirat).

utáni újrakezdéshez. Ez elképzelhetetlen volt az első világháború utáni magyar társadalom számára – nincs olyan nép a világon, amely tudomásul vette volna országa kétharmadának elvesztését. A túléléshez, a továbblépéshez azonban értelmezni kellett a helyzetet, megjelent a leegyszerűsített okmagyarázat igénye. Kire, mire ruházható át a nemzeti tragédiát okozott bűn hihetően, meggyőzően, a felelősségteljes önvizsgálat benyomását keltve? A bűnbakkereső, mint említettem, gyakran láttatja a bűnbakban azt, amit saját magában a legkevésbé szeret. Erről volt szó társadalomlélektani szinten az első világháború utáni Magyarországon. Igen leegyszerűsítve, de a folyamat lényegét megragadni próbálván azt mondhatjuk, hogy az antiszemita bűnbakkeresők a nemzet egy eltávolítható, bűnös részét találják meg a zsidóságban. A zsidóságot, az „ismerős idegent” tehát éppen előrehaladott, de nem teljes asszimilációja és nem annak hiánya vagy tökéletlensége tette alkalmassá a bűnbakszerep betöltésére.

Az „amputáció” azonban nem maradt meg a retorika szintjén, a fehérterrornak sok száz zsidó áldozata volt. Tagadhatatlan, hogy a Tanácsköztársaság vörösterrorijának is voltak zsidó áldozatai és a különítményesek elsősorban a kommunistákat üldözték, 1920-tól kezdődően azonban, a kommunisták elleni fellépések csökkenésével, egyre inkább napirendre került a „zsidókérdés”. Az ehhez kapcsolódó vitákat nem pusztán a Tanácsköztársaság emléke váltotta ki, hanem sokkal inkább az „ör ségváltásból” fakadó igények motiválták.²⁷ Ez pedig teljesen új, minőségi változást mutató jelenség a magyar antiszemitizmus történetében, politikailag motivált, sok halálos áldozatot követelő pogromokra korábban nem került sor. Ugyanakkor a zsidóság egyetemi tanulmányait szigorú korlátok közé szorítani kívánó 1920:XXV. törvény cikk is döntő mérföldkő, Karády Viktor szavaival „az intézményes antiszemitizmus első törvényes aktusa Magyarországon a modern korban”.²⁸ Karády Viktor álláspontja szerint innen egyenes út vezet 1944-hez, szerinte az 1944-es deportálások, majd a nyilas uralom alatti tömeggyilkosságok útján sikerrel végrehajtott „ör ségváltás” tervének megvalósítása a *numerus clausus*sal kezdődött. Sőt, Kovács Mária és Karsai László újabb munkái²⁹ szerint indokolt lenne a *numerus clausus*t első zsidótörvénynek nevezni.

Az utat én kanyargósabbnak látom és mind az 1938–1941 közötti zsidótörvények, mind a deportálások okait nagyobb mértékben kapcsolnám a konkrét körülményekhez. Témám szempontjából az a lényeg, hogy – igen leegyszerűsítve és keményen fogalmazva – az 1944 végi Duna-parti öldöklésekhez és Auschwitzhoz

27 Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Bp. 2001. 110–116. Az eszmetörténeti gyökerekre ld. Szabó Miklós: Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918). Bp. 2003. 270–285. (A szöveg az 1970-es évek közepén íródott.)

28 Karády Viktor: A *numerus clausus* és a zsidó értelmiség. In: *Uő: Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok*. Bp. 1997. (Replika könyvek 3.) 235.

29 Karsai László: A magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1920–1944. Századok 138(2004) 1286.

nem a Monarchia Magyarországnak Tiszaeszlárától, hanem a trianoni Magyarország katasztrófájától vezet az út. A téma sokkal inkább a magyar nacionalizmus deformálódásának mint az anti-judeista intellektuális hagyománynak a része. Nem szabad ugyanis elfeledkeznünk arról, hogy 1919–1920 fordulóján, miközben több száz zsidó esik a fehérterror áldozatául, a párizsi béketárgyalásokra anyagokat fogalmazó *Békeelőkészítő Irodában* (gróf Teleki Pál irányítása alatt) a következő mondatokat formálják: „A magyar zsidók [...] csak vallási különbséget mutatnak föl. [...] Legnagyobb részük teljesen asszimilálódott a magyarokhoz. [...] A magyar nemzeti lélekhez való asszimilációjuk következtében el kell ismerni, hogy faji szempontból a magyar zsidók már nem is zsidók, hanem magyarok.” A *Pesti Izraelita Hitközség* pedig számos nyelven közzétett felhívásában érvel: „Mi magyar zsidók magyarok akarunk maradni és nem hagyjuk el magyar hazánkat legnagyobb nyomorában [...] E célra azonban szükségünk van a törhetetlen, sértetlen, integer Magyarországra, szabad fejlődési lehetőségekkel. Angol, amerikai, francia, svájci hittestvéreink, támogassátok befolyástokkal, kérelmeitekkel a ti kormányaitoknál a magyar békedelegáció kérelmét”.³⁰ A békeküldöttség munkáját vezető Apponyi figyelmeztető levelét „bizonyos törvénytelen jelenségek” kedvezőtlen hatásáról a sikeres magyar érdekérvényesítésre, 1920. március 17-én ismertette a parlamentben Simonyi-Semadam Sándor miniszterelnök, majd hozzáfűzte: „a zsidógyűlölet, a zsidók elleni antipátia nem ér annyit, mint Magyarország épsége [...] az igazi keresztény nemzeti kurzus nem lehet valamely felekezetet gyűlölő kurzus.”³¹ Az 1920 tavaszán félhivatalos formában zsidó üzletemberek közvetítésével zajló magyar–francia tárgyalások francia cégeknek nyújtandó gazdasági kedvezmények fejében a magyar területi igények francia politikai támogatásával kecsegtették a magyar politikai elitet. Ez azonban meghiúsult és a külügyminiszter-miniszterelnök Teleki Pál retorikájának alakulásában jól nyomon követhető fordulathoz vezetett a magyar külpolitikai orientációban és ehhez kapcsolódóan közvetve a zsidóság megítélésében. Míg április végén Teleki újdonsült külügyminiszterként arról beszél, hogy „találjuk meg azt a megértést, amely nekünk lehetővé teszi, hogy beilleszkedjünk Európának jövő állapotába” és „ami a nagyhatalmakat illeti [...] kezdik átérteni azt, hogy [...] Kelet-Európának a jövőjét a magyarság nélkül megoldani nem lehet”,³² néhány héttel a trianoni békeszerződés aláírása után, miniszterelnöki programnyilatkozata szerint: „Nem az európai jóakarát megszerzése lesz a fő célunk, hanem a nemzet fennmaradása és a nemzet felvirágzásának biztosítása [...] a jóakarát meg fog jönni, mihelyt azt látják, hogy itt erély és akarat van.” A törvényességhez nem fér kétség, a fehérterrort a külföld tévesen ítélte meg. Szó nélkül hagyja azt a képviselői bekiabálást, amely szerint ez a „nemzetközi zsidó söpredék bűne volt! Ma is azok dolgoznak a nemzet ellen!” s kifejti, hogy

30 Idézi: *Walter Pietsch*: Trianon és a magyar zsidók. *Múlt és Jövő* 1(1990) 4. sz. 40., 42.

31 I. m. 43.

32 I. m. 46.

az adott körülmények között „Magyarországon az internacionalizmus bűn”.³³ Jogosnak látszik a témakör jeles kutatója, Walter Pietsch következtetése: „a Tanácsköztársaság utáni »fehérterrortól« a numerus clausus-törvény 1920. szeptemberi elfogadásáig, a zsidók törvényesen garantált egyenlőségének a felmondásához nem egyenes irányú s nem szükségszerű fejlődés vezetett. Beleékelődött a nyitottság, az együttműködésre törekvés és az egymáshoz való kölcsönös közeledés periódusa [...] a [...] közös magyar–zsidó fáradozások nem is a belső ellentéteken buktak meg, hanem [...] a külső és mindent meghatározó érdekkonstellációkon, a Franciaország és Anglia közötti gazdaságpolitikai ellentéteken, Franciaország viszonylagos tőkeszegénységén és mindenekelőtt tehetetlenségén, amely megakadályozta abban, hogy a helyes felismeréseit kis szövetségeseivel szemben is érvényre juttassa.”³⁴

Zsidóság – bolsevizmus – szabadkőművesség

A Horthy-rendszer születése idején kibontakozott vehemens zsidóellenes gyűlölködés legközkeletűbb magyarázata a Tanácsköztársaság vezető garnitúrájában és természetesen leginkább a kommunista vezetők közötti aránytalanul sok zsidó személyiség jelenléte. A gondolatmenet rövidre zárt: az antanthatalmak magyarságot sújtó döntéseinek fő oka a bolsevizmus terjedésétől való félelem, a bolsevizmust Magyarországra kényszeríteni próbáló Tanácsköztársaság vezetői túlnyomórészt zsidók, a zsidóságot tehát – miután a háború idején is nem az ország védelmére, hanem csak a hadikonjunktúra kihasználására törekedtek – közvetlen felelősség terheli a területveszteségekért. Hiába tény az, hogy a magyarországi zsidóság (akárcsak máshol élő felekezettársaik) gazdaságilag, társadalmilag, kulturálisan igencsak rétegezett, és legnagyobb része soha semmi közösséget liberális, szocialista, kommunista mozgalmakkal nem vállalt, a bűnbakkereső, leegyszerűsítő okmagyarázat nem ismer árnyalatokat.

A zsidóság szerepének kiemelése liberális és radikális destruktív forradalmi mozgalmakban korántsem magyar jellegzetesség és igen gyakran egy világméretű összeesküvés víziójának része. E nézetek egyik legkoherensebb kifejtése Friedrich Wichtl osztrák politikus először 1919-ben Bécsben publikált (a két világháború között számos alkalommal újra kiadott) *Világszabadkőművesség, világforradalom, világgöztársaság* című műve,³⁵ amely szerint a világháború utáni „bolsevista káosz” a zsidó világhuralmat előkészítő folyamat része. E törekvés szervezeti keretét adja érvelése szerint a szabadkőművesség. A szabadkőműves–zsidó–kommunista démon a központi hivatalos propaganda fő eszközévé vált a nemzetiszocialista Németországban: a „békeszerető” Németország elleni széles körű kampány fő mozzgóit a nemzetközi zsidóságban, a nemzetközi sza-

33 I. m. 48–49.

34 I. m. 51.

35 *Friedrich Wichtl: Weltfreimaurerei, Weltrevolution, Weltrepublik. Wien, 1919.*

badkőművességben és a nemzetközi marxizmusban jelölik meg. A gondolat egyik magyarországi kifejtője, Somogyi István szerint a trianoni döntést az 1917. tavaszi párizsi szabadkőműves világkonferencián készítették elő és egyetértően idézi Prohászka Ottokárt, aki szerint: „Sok embernek be volt kötve a szeme, s nem látta a szabadkőművesség igazi ábrázatát. Azt mondták nekik, hogy *ártatlan, jótékonykodó gyülekezet. Most már reméljük, [...] látják, hogy internacionális, defetista banda, mely gyűlöli az Egyházat [...] tárt kaput nyit a zsidó invázióknak és tapossa a keresztény nemzeti tradíciókat*”.³⁶

Számos idézet hozhatnánk fel a hitleri propaganda és a szabadkőművességet a destruktív zsidósághoz és a kommunistákhoz kapcsoló magyarországi állásfoglalások hasonlóságainak bizonyítására. Curt Rosten írja például a náci Németországban félhivatalosnak számító művében, *A nemzetiszocializmus ABC-jében*: „A kommunizmus szellemi megalkotója a zsidó-szabadkőműves Karl Marx-Mardochay, A tőke című művében, amelyet a nemzetközi zsidó szabadkőműves páholy felkérésére [...] írt, alkotta meg a kommunizmus alapjait.”³⁷ Magyarországon ez az argumentáció a szélsőjobboldali radikális ellenzék és nem a kormányzat szellemi fegyvertárához tartozott. Szociálpszichológiai aspektusból nézve azonban e mechanizmusok a politikai hatókör nagyságától függetlenül egyformán működnek. A „kényszerű oktulajdonítás” a háborús vereségért, a nemzet megaláztatásáért minden felelősséget a bűnbakra terhel. A nemzeti erő, a társadalmi kohézió újraélesztéséhez kitűnő eszköznek kínálkozik a zsidó-szabadkőműves-kommunista-összeesküvés ellenségkép. Ez egy csekély számú, de jól felismerhető kisebbség („törpe minoritás”) a társadalmon belül – és ha a társadalmat nyomasztó felelősséget sikerül neki tulajdonítani, a nemzet többsége felmentődik a tényleges vagy vélt bűn alól.

Bűnbakkeresés és holokauszt

Nehezen tagadható – bár nem kevés próbálkozás történt erre –, hogy az antiszemitizmus különböző formákban és intenzitással a Horthy-korszak politikai és társadalmi életének integráns része volt. Töretlen és egyenes-e az út azonban a numerus clausus-törvénytől a haláltáborokig? A korszakkal foglalkozó tudós szintézisek, tanulmányok és monográfiák árnyaltan fogalmazzak. Kimutatják, hogy Romsics Ignác szavaival: „a magyar antiszemitizmusra a nemzetközi környezet az 1920-as években mérséklőleg hatott. Az 1930-as évek közepétől legfontosabb külpolitikai partnernek számító Németország részéről viszont hathatós támogatásban részesült. E két tényező együttesen vezetett oda, hogy a magyar törvényhozás két súlyosan diszkriminatív törvényt alkotott zsidó állam-

³⁶ Dr. Somogyi István: A szabadkőművesség igazi arca. I–II. Bp. 1929., I. 181.

³⁷ Idézi: Johannes Rogalia von Bieberstein: Die These von der jüdisch-freimaurerischen Weltverschwörung. Flensburger Hefte, Sonderheft 8. é. n. 39.

polgáraival szemben, a zsidó származású magyar állampolgárok túlnyomó többségének kiközösítése a magyar társadalomból kegyetlen valósággá vált.³⁸

A trianoni válságra közvetve-közvetlenül reagáló numerus clausus-törvénynek szerintem nem egyenes következményei a zsidótörvények. Nemcsak azért, mert az 1920-as törvény rendelkezéseit részben módosították, részben visszavonták, részben nem tartották be, hanem leginkább azért, mert a zsidótörvényeket egy nemzetközileg és belpolitikailag is új közegben fogadta el a magyar törvényhozás. Itt van az a pont, ahol már nem a „krízismenedzselés”, hanem a hosszú távú konszolidáció, a társadalom rekonstrukciója részeként válik a magyar hivatalos politika részévé az antiszemitizmus. 1938 és 1941 között, a zsidóság életét korlátozó törvények kidolgozásának és parlamenti elfogadásának idején a kodifikált diszkrimináció magától értetődőnek tekintett, tekintetett kőkemény „társadalmi tényekre” épít.³⁹ Avval érvel, hogy gátat akar vetni a parttalan gyűlölködésnek, a zsidóság élet- és munkalehetőségeinek törvényes korlátozásával akarja helyreállítani a társadalmi élet egyensúlyát. Gazdasági fellendülés, a nemzeti élet területi kereteinek helyreállításában elért sikerek félmjelzik ezt az időszakot, a normalitás tragikus illúzióját kölcsönözve a barbár politikának. A zsidóság visszaszorítása a nemzeti élet hosszú távú konszolidációjának elengedhetetlen feltételeként jelentkezik.⁴⁰ Meghatározó, de nem egyetlen feltételeként. Legújabban ugyanis Ungváry Krisztián tanulmányai hívták fel a figyelmet arra a korban még jól ismert tényre, hogy az antiszemita nézetek jó néhány esetben épülnek egybe németellenes gondolatokkal. Visszhangra talált ebben a helyzetben is Szabó Dezső gondolata, mely szerint „az értelmiségi helyekre tolakodó zsidók” és „a földet elfoglaló svábok” nehezítik a magyarok boldogulását.⁴¹ Németh László megfogalmazása szerint: „Galíciából a Ferencvárosba vagy Budakeszről a városházára mindig könnyebb az út, mint a magyar faluból a magyar fővárosba”.⁴² Ugyanezt a szemléletmódot tükrözi a fiatal, műveletlennek egyáltalán nem minősíthető közgazdász, Matolcsy Mátyás 1938-ban megjelent munkájának igen sajátos gondolata: „A magántulajdon szentségének és sérthetetlenségének elvét fel kell adni úgy, hogy a magántulajdon római jogi, tehát pogány

38 *Romsics Ignác*: Magyarország története a XX. században. Bp. 1999. 194–195.

39 Az 1939-ben választott parlament szociális érzékenységéről ld. Ablonczy Balázs előadását a Magyar Történelmi Társulat 2004. szept. 15-i Teleki Pál-ülésén. *Varga Gergely*: A Magyar Történelmi Társulat 2004. évi szeptemberi ülése. Századok 138(2004) 1449.

40 Ld. *Nathaniel Katzburg*: Zsidópolitika Magyarországon 1919–1943. Bp. 2002. Az eredeti mű (*Uő*: Hungary and the Jews. Policy and Legislation 1920–1943. Ramat-Gan, 1981.) átdolgozott kiadása. *Guy Miron*: History, Remembrance, and a „Useful Past” in the Public Thought of Hungarian Jewry, 1938–1939. In: *Yad Vasem Studies* 32. Ed. by David Silberklang. Jerusalem, 2004. 72–92.; *Guy Miron*: Szemtől szemben a gonosszal. A magyarországi zsidó újságírás, szemben az antiszemitizmussal a harmincas évek végétől 1944-ig. *Múlt és Jövő* 15(2004) 1–2. sz. 184–194.; *Pelle János*: A gyűlölet vetése. A zsidótörvények és a magyar közvélemény. Bp. 2001.

41 *Ungváry Krisztián*: Értelmiség és antiszemita közbeszéd. *Beszélő* 6(2001) 6. sz. 74–92. A Szabó Dezső-idézet a 78. oldalon és a 35. jegyzet.

42 I. m. 82.

fogalma helyett a keresztény civilizációnak megfelelő fogalmat határozunk meg [...] A tulajdonnal mindenki csak addig és oly módon rendelkezhet, amíg a nemzet egyetemes érdekeit nem sérti.”⁴³ Teleki Pál politikája e szempontok alapján értelmezve nem ellentmondásos, hanem konzisztens és öngyilkossága, egy általa sikeresnek tartott építkezés váratlan csődjét felismerve, logikus végkifejlet.

Ugyanakkor tudjuk, hogy 1944. március 19-ig, a német megszállásig a magyar zsidóság túlnyomó részének élete nem volt közvetlen veszélyben, bár aligha feledkezhetünk el Kamenyec-Podolszk, az újvidéki vérengzés és a munkaszolgálat áldozatairól. Hajdu Tibor szerint „A honi vezetőréteg, közigazgatás együttműködési készsége vagy annak hiánya, mint a nemzetközi adatokból kitűnik, legfeljebb plusz–mínusz 10%-ot változtathatott az áldozatok számán, bár az sem kevés.” S tudjuk azt is, hogy az angliai vagy Egyesült Államok-beli zsidóellenesség konkrét politikában, a zsidók bevándorlási lehetőségeinek drasztikus korlátozásában jutott kifejezésre a második világháború idején is. (S ez avval együtt igaz, hogy a holokausztért felelős hitlerizmust az Egyesült Államok áldozatvállalása nélkül aligha lehetett volna legyőzni.)

1944 tehát megint új, nem a zsidótörvények elfogadásából logikusan, elkerülhetetlenül következő fejezet. Bármennyire is provokatívan hangzik, úgy gondolom, hogy ismét a szituáció a fő magyarázat és nem egyszerűen az akkumulálódó gyűlöletmennyiség csap át új destruktív minőségbe. Az ország német megszállása után ismét válság, igen mély válság keretei között önti el a társadalmat a szennyes ár, maga alá temetve több mint félmillió hite, származása miatt bűnbakká vált, a magyar társadalom által kiközösített és halálba küldött magyart. A tömeggyilkos gyűlöletpolitika állami keretek között egy sajátos „válságmenedzselés” része. Tragikus illusztrációja ennek a Kádár Gábor PhD-disszertációjában leírt jelenet: a kolozsvári deportáltakat kísérő rendőrök a zsidók hazafias érzéseire apellálva próbálták rávenni őket értékeik előadására, azt hangoztatva, hogy ezek inkább maradjanak az országban, mint hogy idegenek kezére kerüljenek.⁴⁴ Semmiképpen sem mosható össze az 1944. április–július eleje közötti, a németek megszállta horthysta állam által bonyolított deportálások időszaka a Horthy szélsőjobbaldali ellenzékének hatalomátvétele utáni periódussal, hiszen ez Horthy felelősségét csökkentené.

Kitekintés

A zárókövetkeztetések levonása előtt célszerű tovább tekintenünk, ha kérdésünket a Trianon és a holokauszt közötti viszonyról a huszadik századi magyar történelem egészébe kívánjuk utalásszerűen beleilleszteni.

43 I. m. 84.

44 *Kádár Gábor*: A magyarországi Vészkorszak gazdasági vetületei. Debrecen, 2002., kézirat. 57. A motívum *Kertész Imre* Sorstalanság c. könyvében is megjelenik. Ld. *István Deák*: Stranger in Hell. The New York Review of Books 2003. szept. 25. 65–68.

A II. világháború utáni évek, majd a szovjet rendszer évtizedei gyűlölettörténeti és bűnbakkeresés-történeti szempontból ugyanis ismét teljesen új időszakot jelentenek. A háború utáni válság állította előtérbe a magyarországi németek bűnbakszerepét, amit három tényező formált: a földreform keltette birtokigények, a Magyarországra menekülő volt kisebbségi magyarok elhelyezésének szükségessége és a németek kollektív háborús felelősségének a szociáldemokraták kivételével valamennyi politikai irányzat által lényegében elfogadott elve. Balogh Sándor, Fehér István, Tóth Ágnes, Ungváry Krisztián és mások kutatásaiból jól ismerjük e folyamat részleteit és azt is, hogy a magyarországi németek ki-, illetve áttelepítésének gondolata már az 1920-as évek elején felmerült a magyar fajvédők körében. A harmincas évek első felében a népi írók körében talált visszhangra a gondolat, a második világháború idején pedig az állami politika szívesen vette volna, ha mielőbb megvalósulnak Hitler tervei a német kisebbségek Németországba telepítésére. A németek bűnbakszerepbe állítása a magyar politikai elit jelentős személyiségeinek és csoportjainak retorikájában, társadalmi-politikai funkciójában – mutatis mutandis – az első világháború utáni zsidóság központú bűnbakkeresésre emlékeztet, a társadalom „önmegettisztulását”, a felelősségáthárítást elősegítő kényszerű okkeresés és a társadalmi kohézió erősítése igényének megnyilvánulása.

A kétpólusú hidegháborús világ sehol sem kedvezett az önkritikus szembenézésnek, hanem új gyűlölethullámokat váltott ki. Nagymértékben leegyszerűsítve, de a lényegét talán nem eltorzítva azt mondhatjuk, hogy e világ mindkét pólusán a félelem generálta gyűlölet volt a nagyhatalmi politika fő hajtóereje és hasonló érzések formálták mindkét oldalon a belpolitika fő frontvonalait is. E légkör klasszikus értékű leírását a sajnos alkotóereje teljében elhunyt, már említett Richard Hofstadter adta, részletesen elemezve a jobboldalon és baloldalon ugyanúgy megtalálható paranoid politikus tipikus érvelésformáit. A paranoid politikus a bonyolult, sok tényező által formált nehézségek, válságjelenségek okait firtató kérdésekre érzelmekkel telített egyértelmű, határozott válaszokat ad. Mindenhol, de leginkább a legfőbb hatalmi pozíciók közelében nemzetét, ügyét, osztályát üldöző összeesküvőket keres és talál. Identitásának meghatározó eleme az ellenségeire (pontosabban az általa ellenségeiként meghatározott egyénekre és csoportokra) irányuló gyűlölet. Az új, e típusban gazdag magyarországi kommunista politikai elit retorikájában és gyakran kegyetlen politikai gyakorlatában két új bűnbak kapott szerepet: a Horthy-korszak „elnyomó, kizsákmányoló uralkodó osztályai” és a koncepciós perekben főszerephez jutó „árulók”. Ez a felülről a társadalomra kényszeríteni próbált bűnbakmítosz azonban csekély mértékben hatott, nem rögzült, nem oldotta, hanem élezte a társadalmi feszültségeket, nem erősítette, hanem gyengítette a társadalmi kohéziót. Eme „új bűnbakok” esetében tehát nem beszélhetünk a klasszikus értelemben vett, a zsidósággal és a németekkel kapcsolatban leírt társadalmi hatású bűnbakkeresésről.

A hidegháború idején gyűlölettörténeti szempontból is igen fontos 1956 megítélése. 1956 élménye egy csillagórányi pillanatra az egybetartozás élményével ajándékozta meg a magyar társadalmat: az ÁVO-sokra és a szovjet politiku-

sokra és szovjet csapatokra irányuló gyűlölet funkcionális és világosan értelmezhető volt, összekovácsolta és nem megosztotta a társadalmat. Nem vagy alig tört felszínre az antiszemitizmus vagy más robbanékony gyűlölet, bár a viszonylag nagyszámú zsidó távozása mögött az ettől való félelem szerepet játszhatott.

Az 1956 után konszolidálódó rendszer igen óvatosan, de következetesen, gyakran diabolizáló elemeket sem nélkülözve, valós tényekből kiindulva építette fel az ÁVH és a Rákosi-rendszer bűnbakszerepét. Így sikerült a rendszer strukturális problémáit egyes emberek és intézmények hibáiként, vétkeiként, bűneiként beállítani.

1989–1990 hatalmas várakozásokat ébresztő fordulata nem csekély bizonytalanságot okozott sok emberben és megalapozatlan illúziókat ébresztett. A kijózanodás jelentős gyűlölethullámokat keltett, amely megdöbbenő, sokkoló hatású állásfoglalásokban jutott kifejezésre, de hatékonyan szervezett politikai erőhöz kapcsolódó, széles kisugárzású cselekvéshez csak alkalmi formában vezetett. Itt most csak két véletlenszerűen kiválasztott, de jellemzőnek tartott példával szeretném felhívni a figyelmet egyes bűnbakkereső gyűlöletmotívumok szívós továbbélésére.

Az egyik 1990 elejéről egy akkoriban indult hetilap cikke, amely azt magyarázza, hogy a „rég Magyarországon” antiszemitái nem a kapitalista üzletembert gyűlölték „hanem a pápaszemes »marxista szabadkőműves« értelmiségit, aki »eladta Erdélyt«, »nyakunkra hozta a kommunistákat«”.⁴⁵ A másik példa egy 1996. október 27-i, 1956-ra emlékező, retorikájában az akkoriban bontakozó Tocsik-ügyre is építő MIÉP-tüntetés egyik jelszava: „Le Petővel! Le Hornnal! Le Trianonnal!”⁴⁶

A Kádár-korszakból áthúzódóan a rendszerváltás utáni években bontakozott ki a cigányság bűnbakszerepbe állítása. Az utóbbi 2–3 évtized demográfiai tényei és szociológiai kutatásai arra utalnak, hogy a cigányság arányszámának növekedésével párhuzamosan tapasztalható asszimilációs és integrációs törekvései inkább a kirekesztés mint a befogadás reakcióit váltották ki a magyar társadalomban. Egyes társadalmi feszültségekkel összefüggésben, leginkább a bűnözés terjedése kapcsán kerül klasszikus bűnbakszerepbe a roma közösség.

A példák „helyretételéhez”, értékeléséhez a következő szempontokat kínálnám, amelyek egyben rövid gyűlölet-történeti keretbe foglalt áttekintésem összefoglaló következtetései.

Következtetések

1. A neves lengyel filozófus, Leszek Kolakowski figyelmeztetett arra, hogy az antiszemitizmus látszólag ártalmatlan, szétszórt eszmetöredékei valamilyen váratlan, nagy, de akár kis erejű szikra hatására is gyilkos hatású robbanó eleggyé ke-

45 Borzalmas dolog a jobbrtolódás. (Szent Korona, 1990. február 21., 6–7.) Idézi: Kirekesztők. Antiszemita íráások 1881–1992. Vál., bev. Karsai László. Bp. 1992. 150–151.

46 Idézi J. S. Murer: i. m. 12.

veredhetnek össze.⁴⁷ A társadalomtudományi, történelmi elemzéseknek – teszem hozzá – ugyanolyan figyelmet kell fordítani az eszmetöredékek folyamatosságára, amelyek parazita élőlényekhez hasonlóan gyakran igen különböző táptalajon élnek szívósan tovább, mint a szikrák egyedi jellegzetességeire. Ezek az eszmetöredékek katalizátorok lehetnek, amelyek a reakciók sebességét nagymértékben megnövelik anélkül, hogy maguk a folyamatban maradandóan megváltoznának. Bibó Istvánt segítségül hívva: A kollektív hisztéria az egész közösség állapota és értelmetlen különválasztani, eltávolítani a hisztéria látható hordozóit, hogyha a hisztériához vezető út, az azt okozó feltételek, helyzetek fennmaradnak. Hiába tüntetjük el az összes „gonosz embert”, a közösség egy generáción belül reprodukálni fogja a hisztérikus örülteket, haszonélvezőiket és hóhérait.⁴⁸

2. Oknyomozásaink során célszerű mindig legalább annyira befelé, mint kifelé fordulnunk, hiszen akarva-akaratlanul mi is láncszemek lehetünk, vagyunk, nemcsak a zsarnokság Illyés Gyula által oly drámaian megjelenített láncában,⁴⁹ hanem azok lehetünk, nemegyszer szándékunk ellenére, a gyűlölet láncában is. Nemcsak múltbéli és jelenlegi másokról, magunkról is szólnunk, amikor a gyűlöletpolitika és gyűlöletbeszéd gyökereit kutatjuk.

ATTILA PÓK

SCAPEGOATING IN TWENTIETH CENTURY HUNGARY

Studying the history of twentieth century Eastern and Central European political thought, one often comes across a stereotype that is common to liberals and conservatives, communists and fascists, nationalists and cosmopolitans, governing and oppositional politicians. When they are trying to explain the causes of the defeats, losses, failures, sufferings of their respective nations, they often blame individuals, smaller or larger social or political groups or even non-personal factors (as ideologies or traditions), i.e. they identify scapegoats. The present paper – outline of a book in the making – makes an attempt at surveying the main stages of the emergence of this stereotype of political thought in twentieth century Hungary.

Methodologically, it exploits the results of social psychology concerning group-dynamics and prejudices (Allport, Heider Douglas, Erikson, etc.). Two concepts are especially utilized. The first, *enforced attribution*, refers to the socio-psychological need of calling for clear, simple explanations in the case of very complex events and processes. The other is the *mobilizing-recruiting function* of scapegoating or the “prospective” creation of scapegoats. This process is part of the emergence of totalitarianism and leads to “*pseudo-speciation*”, i.e. the scapegoat is considered to be

47 Leszek Kolakowski: Az antiszemiták. Öt, semmiképpen sem új tézis, figyelmeztetőül. Idézi: Dr. Kende Péter: Röpirat a zsidókérdésről. Bp. 1989. 146.

48 Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről. In: *Uő*: Válogatott tanulmányok. I. 1935–1944. Bp. 1986. 376.

49 Egy mondat a zsarnokságról c. 1952-ben írt, 1956-ban publikált versére gondolok.

part of a different, non-human species. Therefore the prohibition of aggression against members of one's own species does not apply when dealing with them.

Sources include political statements, journalism, academic texts, pieces of high and popular culture.

The paper defines Trianon (i.e. the huge territorial losses Hungary had to accept after World War One) and the responsibility for the Hungarian Holocaust (extermination of more than two thirds of the Hungarian Jewry in the summer of 1944) as the key issues of twentieth century Hungarian history. It traces scapegoating in the search for explanations for these tragedies. The *main point* of the paper is that there exists a close connection between these two great tragedies. Challenging main stream views on these issues, it argues that the Hungarian Holocaust was much more connected to post-Trianon waves of nationalism than to traditions of anti-Judaism and modern anti-Semitism. It is trying to prove this point by analyzing some arguments of anti-Jewish legislation from 1938 to 1941 and the resurfacing of anti-Semitic views and scapegoating targeting other groups of Hungarian society in later periods of twentieth century Hungarian history.

The investigation is far from being just an abstract academic discourse – it is motivated also by the worries due to the fast proliferation of hate and hate speech in current Hungarian public and private life.